

ЛЕКСИКА ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА МЕНТАЛНОСТ В СЪЧИНЕНИЕТО „ЗА СЕРАФИМИТЕ“ ОТ КНИГА „МАРГАРИТ“ НА ЙОАН ЗЛАТОУСТ

Теодора Илиева

Обект на изследване в публикацията е част от лексиката за изразяване на менталност в среднобългарския превод на съчинението „За серафимите“ от Йоан Златоуст. Анализираните лексеми се обособяват в десет групи по семантичен принцип, проследява се развитието на семантиката им в посока разширяване или стесняване. Лексеми, липсващи в старобългарския книжовен език, се сравняват със среднобългарски текстове, възникнали през XIV в. Разглеждат се проблеми, свързани със словообразователната и морфематичната структура на лексемите за означаване на менталност.

Ключови думи: хомилия, композити неологизми, ментални концепти, морфемна структура, произвеждаща основа

Object of the present research is part of the mentality expressing vocabulary in the Middle Bulgarian translation of John Chrysostom's work *Of the Seraphims*. The analyzed lexemes are grouped into ten groups on a semantic principle and the development of their semantics has been traced in the direction of expanding or narrowing. Lexemes missing in the Old Bulgarian literary language have been compared with Middle Bulgarian texts originated in the XIV century. It examines problems as sociated with the word formative and morphemic structure of the mental lexemes.

Key words: homilia, composites neologisms, mental concepts, morphemic structure, word-formation stem, base

В славянския духовен и културен континуум след книгите на Свещеното Писание може би най-разпространените превеждани, преписвани и парафразирани слова на християнска тематика са съчиненията на Йоан Златоуст¹. Тези съчинения сформират сборници с константно или вариращо съдържание, които са широко разпространени в средновековната православна книжнина².

¹ В това проучване името на св. Йоан Златоуст изписваме като Йоан Златоуст.

² Като: Жемчужная Матица (Савельева 2009: 183), Златоструй (Милтенов 2013), Златоуст (Творогов 1988), Золотая магица (Бобров 1990: 345; Карнеев 1900: 335); Водолазкин 1999: 80), Золотая цепь/ Златая чепь (Крутова, Невзорова 2003), Измарагд (Пудалов 1996; Яковлев 1893), Маргарит (Ангелов 1980; Сергеев 2001 и др.), Новый Маргарит (Черторицкая 1989).

Обект на настоящото изследване е хомилетичният свитък от шест слова с общо название „За серафимите“ (нататък Срф). Проучването се провежда по най-ранния български препис F.I.197, РНБ, л. 130–168 (СРБП 2009: 113–118)³ на славянския превод на книга „Маргарит“ от третата четвърт на XIV в., дело на книжовника йеромонах Дионисий Дивни.

Словата за серафимите са словесни пластичности с гъвкава и динамична структура. Основата, която моделира композицията им и която детерминира тяхната жанрова принадлежност, е християнската проповед. През Ранното християнско средновековие проповедта е функционално най-подходящата форма за възприемане на Христовото учение и за въздействие върху вяващите. При създаването на творбата „За серафимите“ Йоан Златоуст съчетава разнообразни риторични техники и изразни средства, изграждайки блестящи оригинални образци за византийската хомилетична практика. Тържествената реч се редува с догматични констатации (най-вече от областта на ангелологията, космологията, еклезиологията), с кратки исторически повествования, с библейски реминисценции, с богословски тълкувания, с дидактични пасажки, които понякога биват рязко прекъсвани от експресивен диалог или от задълбочен диспут.

Ключова роля за идейната интерпретация на Срф играе концептуалният подход към езиковата и най-вече, към лексикалната им система. Догматико-полемичният и историко-нравоучителният характер на шестте хомилии предполага напластяване на лексика от различни тематични сфери. Количествени доминанти в текста са богословските термини, следвани от когнитивната лексика, от емотивните понятия, от лексемите, изразяващи вербални дейности, от онтологичните понятия и свойства и т.н.

Предмет на анализ в това научно съобщение са лексикалните единици за означаване на *менталност*⁴ в Срф. Тук менталните процеси и явления се възприемат като елемент от когнитивния цикъл (Георгиева 2000: 77)⁵. В когнитив-

³ Дигиталните кадри от съчинението „За серафимите“ са ми предоставени от моя научен ръководител проф. д-р М. Спасова.

⁴ Определението *mentalis* се появява за пръв път в езика на схоластиците от XIV в., а през XIX в. става част от терминологичния апарат на английска философска доктрина и има значение ‘манталитет, цялостно душевно устройство на човека’. До края на XX в. в изследванията по психология и културология *менталността* не е била възприемана като неутрален термин, а е носела конотативна семантика. В модерните етнолингвистични проучвания *менталност* и *манталитет* се разграничават, като първият термин означава „1. интелектуалният свят на личността; 2. умствените процеси“, а вторият – „начини за възприемане на света“ (Женило, Юрченко 2001: 312).

⁵ М. Георгиева структурира *когнитивния цикъл* така: а) рецепциите *виждам, гледам, слушам, наблюдавам*; б) *мисля, разбирам, убеден съм*, които изграждат някакво мнение; в) постигане на определено ниво на знание, което води до предположения, използване на асоциации и аналогии; г) знанието стимулира речевата дейност – *казвам, твърдя, обяснявам, признавам, обявявам*; д) знанието и мнението могат да провокират ментални състояния: *настоявам, вярвам, щастлив*

ната верига те заемат втора позиция (следвайки сетивните възприятия), тъй като са образна и рационална репрезентация на действителността, извършваща се посредством сетивата и вербализирана чрез конкретен лексикален инструментариум⁶.

Научният интерес към лексиката, означаваща ментални понятия в книга „Маргарит“ и конкретно в Срф, се дължи на няколко фактора:

- категорията *менталност* е сравнително пълно изследвана на синхронно равнище в лексикологичен аспект, но в диахронен план все още не е проучена;
- известно е името на преводача – Дионисий Дивни (според приписката в няколко преписа на книга „Маргарит“)⁷;
- преводът е датиран сравнително точно (около средата на XIV в.);
- преводаческият център, в който е извършен, е точно локализиран (по сведения на патриарх Калист Дионисий Дивни работи в Кефаларевската обител на преп. Теодосий Търновски)⁸;
- преводът е извършен през среднобългарския период от историческия развой на българския език и затова изследваните лексикални единици в Срф, означаващи *менталност*, се сравняват както със старобългарския книжовен език, така и с преводни текстове от XIV в.: това позволява, от една страна, да се проследи диахронията на лексикалната категория, а от друга, да се провери дали изследваните лексеми се съдържат в други среднобългарски текстове.

Задачите на проучването са конкретни: а) пълна ексцерпция на лексикалните единици, изразяващи умствени дейности и свойства; б) сравнение на изолираните лексеми със старобългарския ръкописен канон (нататък стбрк) и преводни и оригинални среднобългарски текстове (нататък срднб) от XIV в.⁹

съм, убеден съм; е) когнитивният свят съдържа и желания – искам. Център на менталния процес са знанието и мисленето.

⁶ Изследвания за когнитивната лексика и фразеология, дял от които е менталната, се съдържат в публикации на: Вълтова 2012; Георгиева 2000; Пенчева 2011 и др.

⁷ Ангелов 1980: 54–62.

⁸ Та гора ...кефаларево именуема...мужь нъкын чюдньн и д'клоль и житїель, дїонисїе томоу ине...иакше дарь ѿ ба ѿ елїнскаго на словенскын пр'лагати езъкъ хыг'рѣк и чюднѣк и лнвогы knjгы пр'ложив... (Търновски писмена 2013: 156).

⁹ Сравнявам изследваните лексеми със следните среднобългарски текстове: Манасиева хроника (= МХр) (Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии 1988), Стишен пролог (= СтП) (Петков, Спасова 2008–2013), Триодни синаксари (= ТрС) (Тасева 2010), Посланието на патр. Фотий (= ПФот) (Славова 2013), Словата на авва Доротея (= САД) (Димитров 2013), Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак (= ГрЦ) и 16 слова на Григорий Богослов (= 16ГрБ) (Спасова 1999), „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (= ПСЕ) (Русев, Гълъбов,

вътрешна същност⁷. Посредством вторична номинация лексемата функционира като ментално понятие. Съществителното е девербатив (от *въобразитн*) със суфикс *-ъј(е)*¹². Произвеждащата основа на *въобразеніе* е мин. страд. прич. от *въобразитн*. Морфемната ѝ структура е префиксално-суфиксална.

мьнѣніе, -на ср. (1) ἀλόνοια ‘помисъл, самомнение, дързост’: *ωζία црь вѣ мѣжъ праведенъ нж послѣжѣ въ възношеніе прїнде въ мнѣніе (ἀλόνοια), мѣре злынь* (147613).

В стбрк лексемата се реализира със сигнификативно значение ‘намерение’, а в Срф нейният конотативен спектър е разширен. Тя е смислов превод на гръцкия номинатив ἀλόνοια ‘безумна смелост, дързост’ и може да се възприеме като елемент от словосъчетанието (прїнде) *въ мьнѣніе* ‘самозабрави се, одързостил се’.

В индексите на срднб текстове концептът не получава вторична номинация. В ПФот, САД и ГрЦ се използва с прякото си значение ‘помисъл, намерение, очакване’, а в останалите паметници от този период откриваме само неговите мотивиращи *мьнѣтн*, *мьнѣтн с.в.* Подобно на голяма част от абстрактните понятия лексемата е девербатив, морфемната ѝ структура е суфиксална.

опасество, -а ср. (8) ἀκρίβεια ‘внимание, старание, прецизност’: *прнѣжпннѣ оубо њ мѣ къ єдномоу ѿ њже врата вържченнхъ нѣнаа...ѡнь...вѣсѣ намъ покажетъ съ ѡпасествомъ (μετ’ ἀκρίβειας), ѡкоже намъ видѣтн мощно єсть* (131a28)

Лексемата не се среща в стбрк, но в Супр¹³ словообразователният синоним *опасеніе* в значение ‘внимание, старателност’ е употребен три пъти (СС: 414). В срднб текстове *опасество* не се регистрира. В ТрС се регистрират образуванията от същия корен: *опасьствоватн*, *опасьнъ*, *опасьно*, а в САД – словообразователните синоними *опасеніе*, *опасньство*, *опасьтво*¹⁴. Думата *опасество* в деадектив.

¹² Това е най-разпространената морфема в стб език за образуване на съществителни имена предимно от среден род (рядко – от мъжки и среден род) с абстрактно и с конкретно значение (Ефимова 2006: 130).

¹³ Съкращенията на старобългарските ръкописи се дават според Старославянският словарь (по рукописям X–XI веков) (= СС).

¹⁴ Образоването на *nomina abstracta* със суфикс *-ьstv(o)* се отнася към най-продуктивните словообразователни модели в старобългарски език (Цейтлин 1986: 176; Ефимова 2006: 156–157). Най-често съществителни имена със суфикс *-ьstv(o)* се образуват от прилагателни и от съществителни имена, но в няколко случая суфиксът се съчетава с глаголни основи.

II. Рационални и емотивни възприятия на материални и на нематериални реални, които формират познавателната потенция на реципиента

въннматн/вънъматн (7), вънматн (1), въсприиматн (5), въсприѣтн (3), въ оумѣ приѣтн (1), вѣдѣтн (30), мьннтн сѣ (4), мьнѣтн (3), мѣдрѣствоватн (4), мѣдрѣствоватн большѣ (1), мѣдрѣствоватн великн (1), навѣкнѣтн (11), непѣщиваннѣ (3), епѣщиватн (7), познаватн (2), познатн (4), разоумѣватн (4), разоумѣваннѣ (1), разоумѣвннѣ (4), разоумѣтн (3), съвѣдѣтн (1), оувѣдѣтн (2), (нѣ) ѹдѣнтн сѣ (2)

навѣкнѣтн, -нѣ, -нешн *св.* (11) μάθω ‘научавам, разбирам, усвоявам, узнавам, проумявам, схващам’: мытарѣ доврѣ въ прнстаннцѣ вьнндѣ· фарсен же нѣтоплениѣ пѣжть· ꙗко да навѣкнѣнешн (μάθης) колнко ѣ зло възншѣннѣ (150a29); да навѣкнѣте (μάθητε) ꙗко сѣенннчѣство цѣтѣва болше ѣстѣ (148a1).

Глаголът има широка употреба в стѣрк и в текстове, възникнали по времето, когато е била преведена книга „Маргарит“. В Срѣ се дистрибутира най-често в апофтегми, в умозаклучения или в нравствени послания. Лексемата е десубстантив.

съвѣдѣтн, -вѣмь, -вѣсн *несв.* (1) ἐπιστάτεω ‘съзнавам, контролирам се’: сѣ ли ѣсть въ страстѣ работатн, раздѣатн же сѣ н прѣтѣсатн· н ннже себе салого съвѣдѣтн (ἐπιστάσθαι) ѡ кынхъ вѣсѣдоуѣтъ вѣзѣвнннннмь гласа (136б26).

Лексемата има 27 употреби в стѣрк. Регистрира се и в срѣднѣ преводни творби ПФот и САД с прякото си значение ‘знам, съзнавам; вниквам’. В Срѣ съвѣдѣтн претѣрпява вторична номинация. Глаголът е префигиран девербатив от вѣдѣтн.

III. Аналитични свойства и процеси, резултат от разнопосочна умствена активност с различен интензитет

възнсканнѣ (1), възнскатн (1), нзоумиеннѣ (1), нзѣоврѣтатн (1) испытованнѣ (1), нстѣсаннѣ (2), нстѣсатн (2), нстѣсоватн (6), мьнноговѣщѣствоватн (1), мьнногоиспытатн (1), обѣзнратн (1), помыслнтн (9), помыслиатн (5), разоумѣ нзмѣрѣтн (1), оумыслнтн (2), оухѣщратн (3) испытованнѣ, -нѣ *ср.* (1) ἔρευνα ‘изследване, изпитване, проверка’: вѣдрѣствоватн къ дѣховннхъ слѣвѣсѣ испытованнѣю (ἔρευναν) (138a13).

В стбрк е познат само словообразователният синоним *испытание* – абстрактно същ., девербатив от *испытати*. В срднб паметници *МХр*, *СтП*, *ПФот*, *ТрС*, *САД* *испытование* е с широка употреба. Негова мотивираща основа е *испытвати*.

мъноговеществовати, *-ствоуѣж*, *-ствоуѣши* *несв.* (1) *πολυπράγμωνέω* ‘изследвам, проучвам, съмнявам се’: *вндѣхъ ꙗ ꙗ сѣдѣща на прѣстолѣ высѣцѣ... како же вндѣ, оумльча· прнѣмла рѣнаа, ѡ не многовеществоуѣж (полупраγμωνῶ) оумльчанаа (163618).*

мъногоиспытати, *-испытоуѣж*, *-испытоуѣши* *несв.* (1) *πολυπράγμωνέω* ‘изследвам задълбочено, изучавам детайлно и продължително’: *рѣцн ѡже неѡзрѣнѡе ѡ блженое многоиспытоуѣщннѣ ѣстьство серафѣин нже сѣхожѣнѣ сѣтрѣпѣшж вндѣтн (132a1).*

И двата глагола композити са превод на гръцката сложна дума *πολυπράγμωνέω*, но главната основа *-πράγμωνέω* е преведена по два различни начина в славянските ѝ съответствия: *мъноговеществовати* е точна калка на *πολυπράγμωνέω*, а при предаването на гръцкия *compositum* с *мъногоиспытати* е внесен допълнителен семантичен нюанс.

Двете сложни думи не се срещат в стбрк и срднб текстове. В срднб превод на 16 ГрБ се регистрира словообразователният синоним *мъногоиспытвати*, имперфективен корелат на *мъногоиспытати*¹⁵.

овъзнрати, *-зирѣж*, *-зирѣши* *несв.* (1) *ὑποπτεύω* – 1. ‘предполагам, мисля си; 2. подозирам, предугаждам, съмнявам се’: *како оуѣво вѣдѣтъ сласть, ѡдеже стрѣ ѡ подвнѣг ѡ вѣда... вѣсѣхъ трѣпнцѣтъ ѡ вѡнтѣ сѣ таковын· ѡ вѣсѣхъ ѡвѣдѣдѣтъ сѣ ѡ ѡвъзнрѣтъ (ὑποπτεύει) ·равы·сѣсѣды· дроуѣгы· вѣрѣгы. ѡже сѣа вѣдѣщнхъ (155a13)*

Преводът на *ὑποπτεύω* е поморфемен и *овъзнрати* възпроизвежда морфемната структура на гръцкия глагол. В стбрк и срднб паметници лексемата не се регистрира, но е фиксирана в Микл. В Срф се дистрибутира с конотативното си значение.

¹⁵ Това е един от немалкото лексикални паралели, които могат да се прокарат между Срф и 16 ГрБ срднб. Идентичният превод на сложните гръцки форми в двата текста е сред лингвистичните аргументи, които насочват към хипотезата за общ преводач на книга „Маргарит“ и първите 8 от 16-те слова на св. Григорий Богослов (Спасова 2009: 432–433).

IV. Субектно-обектни дидактични релации, напътствия, поучения

наказаннѣ (2), наказати (11), наказованнѣ (3), наоучати (3), наоучити (3), обоучити сѧ (1), пооученнѣ (1), съвѣтовати (3) съвѣтъ (1), съвѣщавати (3), оуказаннѣ (11), оученикъ (3), оучительство (7), оучити (1)

наказованнѣ, -на ср. (8) ἀκρίβεια ‘внимание, старание, прецизност’: вѣрашиѣго наказованїа (τῆς παραίνεσεως) послѡшанїе, днѣ бы плѡ (139619); снѣе павелъ твѡрнтъ· снми растварѣтъ наказованїе (τὴν παραίνεσιν) ... ГЛА· внжѣ оубо бл҃гостъ н ѿсѣченїе бж҃їе (143614)

В СС и СтБР т. 1 са представени речникови статии само за наказаннѣ ‘наставление, поучение’, а в Златоустовите слова против аноемите се използва контаминираната форма наказованнѣ. В паметниците от XIV в. заедно с наказаннѣ (МХр) се среща отглаголното съществително наказованнѣ от имперфективния глагол наказовати (ТрС, ПФот). В Сфр лексемата се реализира с две от значенията си.

Абстрактното съществително наказованнѣ е образувано със суфикс -ъј(е), прибавен към мотивиращата основа на глагола наказовати.

V. Мнестични категории, свързани с невробиологичните функции на паметта да кодира, съхранява, възпроизвежда и интерферира информация

въспоминаннѣ (1), забгивати (1), забгиваннѣ (1), забгити (3), забгитнѣ (1), памѧтъ (3), памѧтънъ (1), помьнѣти (1)

памѧтънъ, -ъи прил. (1) μνήμων ‘присъщ на паметта’: въ дл҃гѡтѡж прострѣноѡ слово съкратнѣмъ, н въ памѧтнѣмъ (τῆς μνήμης) положнѣмъ храннѣнѣи (157620)

Прилагателното се регистрира еднократно в края на Слово 4 от Срф. Липсва в *стбрк* и в паметниците от Късното славянско средновековие, в които се среща само съществителното памѧтъ. Адективът е десубстантив, образуван със суфикса -ъп.

Интерес представлява изразът памѧтнѣмъ храннѣнѣи¹⁶, който описва една от функциите на паметта – да складира информация в кортекса (Пирьова 2011: 89).

¹⁶ В известния модел на паметта, изграден от Аткинсън и Шайфрин, се отбелязват *три типа хранилища* на информацията, като се разграничават понятията *памет* (информацията) и *хранилище на паметта* (структурни елементи, които кодират тази информация).

VI. Понятия, отразяващи метафизични процеси

вѣщаннѣ (1), промѣсль (1), проречѣн (1), пророчьскѣ (2), пророчество (9), пророчествоватн (3), съмысльство (1)
 съмысльство, -а ср. (1) φιλοφροσύνη ‘разумност; мъдрост’: вндѣхъ ꙗ сѣдѣща на прѣстолѣ высѣцѣ...вндѣ ли бл҃гои҃равна раба съмысльство (φιλοφροσύνην) ἀβίε на ѡу прѣстола вѣвѣде цр҃каго (131614)

Лексемата е рядка и не е фиксирана в прегледаните от мен стрб речници и срднб индекси (в СтП, т. 7 се среща съмысльникъ). Концептът е превод на композита φιλοφροσύνη със семантика ‘благосклонност, добронамереност’, нов Срф се реализира като ‘разумност; мъдрост’. Абстрактното съществително е де-субстантив от съмысль.

VII. Имагинерни категории и трансцендентни понятия

мьчѣтаемъ (1), навѣтоватн (1), навѣтъ (1)
 мьчѣтаемъ *прил-прич.* (1) φαντάζω ‘въображаем, мечтан’: ѿλвоу же мьчѣтаемоу (φανταζομένω) ꙗ при҃готовленоу дш҃ж вѣнѣтрѣ въ невѣходѣнынхъ ѿдатн (159616).

Сегашното страдателно причастие мьчѣтаемъ не е представено като лема в СтБР и СС, защото в стбрк липсва глагол мьчѣтати, но е регистрирано съществителното мьчѣтъ. В срднб текстове са констатирани образувания от корена мьчѣт-: мьчѣтание (МХр, ТрС, СтП) и мьчѣтати (ПФот, ГрЦ, САД).

VIII. Семиотични знаци

въображенъ (1), въобразоватн (1), знаменнѣ (7), назнаменатн (1), назнаменоватн (5), невѣображенъ (1), образъ (19), прописаннѣ (2), прѣдѣвъобразоватн (1), промышленнѣ (2), павленнѣ (1), павлати сѡ (7)
 прѣдѣвъобразоватн, -зѡуѣж, зѡуѣшн *несв.* (1) προτυλόω ‘предвъзвѣстява, изгражда първообраз, пресъздава’: снѣвѣ на чл҃к писаніѡ ꙗ вѣвъобразѡуѣтъ (προτυλοῦσι) владычество (133a20).

Лексемата е *hарах legomenon*. Тя е двойно префигиран глагол и отразява специфична среднобългарска особеност за полипрефигация на глаголите: в този случай гръцкият глагол е с един префикс, а славянският му еквивалент е с два префикса.

IX. Стилистично оцветени лексеми

А) думи от позитивния спектър на познанието – философски добродетели, духовно-нравствени ценности, които формират християнския светоглед и мисловност

велемъдръствовати (1), любовмъдръствовати (1), любовмъдръць (1), просвѣщати (2), прѣмъдръ (1), съмѣриномъдріе (4), съмѣриномъдрованіе (1), съмѣриномъдровати (1), оуцѣломъдрити сѧ (1), цѣломъдріе (1), цѣломъдръ (1)

В тази група се включват най-вече категории от областта на аретологията. С изключение на две лексеми, останалите ментални понятия са неологизми, образувани чрез композиция на компонент с етическа семантика и компонента с ментална семантика мъдръ. Това е характерно за средновековните текстове, тъй като в християнската представа за интегритета на личността категориите *менталност* и *етос* са взаимно свързани. В отделни случаи един и същ втори компонент на сложната дума в стб предава различни втори компоненти от гръцкия композит: *велемъдръствовати* μέγαφρονέω и *любомъдръствовати* φιλοσοφέω. В сложните думи от тази група φροσύνη се превежда с -мъдріе и -мисльство като втори елемент.

Другите композити от този ментален подклас се характеризират с по-висока фреквентност в паметниците от XIV в. и са точни калки на гръцки composita. Част от сложните думи имат префиксално-суфиксална структура.

Б) думи с негативна оценъчност

везъсъвѣтніе (2), велемъдровати (1), възнеиствъствовати (1), глоуміеніе (2), нзоуміеніе (1), неврѣщи (1), невъннманіе (1), невѣдѣти (3), невѣжда (1), недоумислими (1), недооумѣннъ (1), ненаоуенъ (1), неразоуміе (1), недооумѣніе (1), недооумѣннъ (1), недооумѣти (1), ненствъзанъ (1), не полагаати (1), оненствовѣти (1), помрачтити оумъ (1), прѣвезоумнъ (1), прѣвондѣніе (1), прѣвондѣти (5), оуцѣломъдрити (1), невъннманіе (1), облучати (10), облученіе (5), обличити (2). *велемъдровати*, -мъроуѣ, -мъроуѣши *несв.* (1) μέγαφρονα ‘мъдрувам, умнича’: Утѣ велемъдроуѣши, ѿлкъ сѧн зѣман съродннкъ· ѣднносщнъ же прѣсти (148a24).

Лексемата не се регистрира в стбрк, а в някои срдноб текстове се употребява адекватно *велемъдръ* (ЕТ, 16ГрБ) и отглаголното съществително *велемъдріе* (САД). В 16 ГрБ е употребен глаголт от св. вид *велекомъдрствити*.

възникновѣствовати, -воуѣж, -воуѣши *несв.* (1) *μανίω* ‘върша безумия’: како нѣциѣ ѿ ієрлѣ възникновѣше сѧ (*μανέντες*) на тѣхъ жѣны, въсѣнароднын ѡнѣ сѣкъ ѣ пагоубѣж сѣдѣлашѣ (140627).

Глаголът е *hapaх legomenon*. Преводът не отразява морфемната структура на гръцката подложка, въпреки че техниката на превеждане на Дионисий Дивни се характеризира с пословен и поморфемен превод на оригиналните думи. И в този случай деадективът *възникновѣствовати* има усложнена префиксално-суфиксална структура.

прѣвезоумнѣ прил. (1) (без гръцко съответствие) ‘напълно лишен от разум; безумен’: како... *смѣшиш неистовѣн сѧ ... прѣвезоумнѣ...како же не стыднши сѧ сѣго гла҃са* (136620).

Прилагателното е рядка дума и има пейоративна семантика. Образувано е от адекватна мотивираща основа чрез вторична префиксална.

Х. Епистемологични термини

вѣдомѣ (3), *мѣдрѣ* (2), *мысльнѣ* (2), *невѣдомѣ* (1), *недомысльнѣ* (1), *неповѣдннѣ* (1), *опасно* (6)

Въз основа на изследването на част от лексемите за означаване на ментални понятия резултатите биха могли да се обобщят в следните изводи. В Срф е разгърната богата система за изразяване на изконни ментални категории: умствени дейности, процеси, свързани с емпиричното и рационалното осмисляне на действителността, качествени характеристики на мисловния акт, метафизични явления и т.н. Всички изолирани ментални термини в съчинението са славянски образувания.

По-голяма част от менталните концепти в Срф са утвърдени в стбрк (някои от тях са наследени от праславянски: *знати*, *вѣдѣти* и др.). Очертава се и категорична тенденция към разширяване на семантичния, а от тук – и на количествения спектър на тази лексика по няколко начина: чрез афиксация (*въобразовати*, *недооумѣньнѣ*, *онѣствовѣти*); чрез метафоричен пренос – думи с конкретно значение получават вторична номинация, тъй като езиковият носител е имал пространствена представа и възприятие за съответните ментални дейности (*вънѣмати*, *вънати*, *нѣтѣзовати*); чрез композиция – създават се слож-

ни думи и словосъчетания и тази тенденция е обвързана с жанровите конфигурации, възникнали като резултат от влиянието на исихазма върху литературните и езиковите процеси, характерни за текстовете от Търновката книжовна школа; чрез разширяване на образуването и употребата на глаголи композити (любомъдрѣствовати, велѣмъдрѣствовати); чрез употребата на словообразователна синонимия (разоумѣваннѣ, разоумѣннѣ); чрез разнообразна и оригинална преводческа техника, която е важен шрих от творческия профил на Дионисий Дивни.

Развитието на понятията, назоваващи *ментални* явления и дейности, е съществено за проследяване на историческата интерпретация и трансформация на когнитивната и абстрактната лексика, от една страна, а от друга страна – е важно за изучаване на цялостното и многовековно развитие на българския книжовен език.

Списък на съкращенията

- ГрЦ – Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак
 ЕТ – сложните думи в съчиненията на патриарх Евтимий Търновски
 Микл – Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. 2 Neudruck der Ausgabe (Mikolosich 1977)
 МХр – Манасиева хроника
 прил. – прилагателно
 прил-прич – прилагателно-причастие
 ПФот – Послание на патр. Фотий до княз Борис-Михаил
 САД – Слова на авва Доротей
 ср. – среден род
 СРБП – Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург (Христова, Загребин, Енин, Шварц 2009)
 срднб – среднобългарски
 СтБР – Старобългарски речник. (Старобългарски речник)
 стбрк – старобългарски ръкописен канон
 СС – Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) (Цейтлин, Вечерка, Благоева 1994)
 СтП – Стишен Пролог
 Срф – шест слова „За серафимите“ от книга „Маргарит“
 Супр – Супрасълски (Ретков) сборник
 същ. – съществително
 ТрС – Закхеев превод на Триодните синаксари
 16 ГрБ – Шестнайсет слова на св. Григорий Богослов (старобългарски превод)
 16 ГрБ срднб – Шестнайсет слова на св. Григорий Богослов (среднобългарски превод)

Библиография

- Ангелов 1980*: Ангелов, Б. Търновският книжовник Дионисий Дивний. – Старобългарска литература, 7/1980, 54–62.
- Бобров, Черторицкая 1990*: Бобров, А. Г., Т. В. Черторицкая. К проблеме Золотой матицы. Москва, 1990.
- Водолазкин 1999*: Водолазкин, Е. Г. Толковой Палее, Златой Матице и „естественонаучных“ компиляциях. ТОДРЛ. Санкт-Петербург, 1999.
- Вътова 2012*: Вътова, М. Представи за пространство, време и движение в българския език (когнитивно изследване). В. Търново, 2012.
- Гуревич 1989*: Гуревич, А. Проблема ментальностей в современной историографии. Всеобщая история: Дискусии, новые подходы. Вып. 1. Москва, 1989, 75–89.
- Георгиева 2000*: Георгиева, М. Ментална репрезентация. София, 2000.
- Димитров 2010*: Димитров, К. Речник-индекс на словата на авва Доротей. В. Търново, 2010.
- Ефимова 2006*: Ефимова, В. Старославянская словообразовательная морфемика. Москва, 2006.
- Женило, Юрченко 2001*: Женило, М. Ю., Е. С. Юрченко. Словарь иностранных слов. Ростов-на-Дону, 2001.
- Карнеев 1900*: Карнеев, А. К. К вопросу о взаимных отношениях Толковой Палеи и Златой матицы. София, Петербург, 1900.
- Крутова, Невзорова 2003*: Крутова, М. С., Н. Н. Невзорова. Золотая цепь/Златая чепь. Словарь книжников и книжности Древней Руси, 2003.
- Милтенев 2013*: Милтенев, Я. Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване. София, 2013.
- Пенчева 2011*: Пенчева, М. Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините. София, 2011.
- Петков, Спасова 2008–2014*: Петков Г., М. Спасова. Търновската редакция на Стишния пролог. Текстовете. Лексикален индекс. Т. 1–12. Пловдив, 2008–2014.
- Пирьова 2011*: Пирьова, Б. Невробиологични основи на човешкото поведение. София, 2011.
- Пудалов 1996*: Пудалов, Б. М. Измарагд в древнерусской литературе. Автореферат на дисертация. София, Петербург, 1996.
- Русев, Давидов, Гълъбов 1971*: Русев, П., А. Давидов, И. Гълъбов. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София: БАН, 1971.
- Савельева 2009*: Савельева, Н. В. Древнерусский сборник „Жемчужная Матица“ (Текстология. Типология. Описание списков). Москва, 2009.
- Сергеев 2001*: Сергеев, А. Рукописная традиция „Дионисиевого Маргарита“. – В: Сборник в чест на Р. Павлова. София, 2001, 351–357.
- Славова 2013*: Славова, Т. Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис Михаил. София, 2013.
- Спасова 1999*: Спасова, М. Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак. В. Търново, 1999.

- Спасова 2009*: Спасова, М. Приписка с името на книжовника Дионисий в български ръкопис от 1355/1365 г. България, земя на блажени. Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново, 2009, 423–433.
- Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии 1988*: Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии в славянских литературах. София: БАН, 1988.
- СС*: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Москва, 1999. 2-е издание, стереотипное.
- Старобългарски речник*: Старобългарски речник. Т. 1 (Я–Н), 1999; т. 2 (О–Ѳ), 2009, София.
- Старогръцко-български речник 1992*: Старогръцко-български речник. София, 1992.
- Тасева 2010*: Тасева, Л. Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Т. 54. 2010.
- Творогов 1985*: Творогов, О. Описание и классификация списков сборника „Златоуст“. ТОДРЛ. Санкт-Петербург, 1985.
- Творогов 2006*: Творогов, О. Древнерусская книжность XI–XIV веков: Каталог памятников. Санкт Петербург, 2006.
- Турилов 2001*: Турилов, А. Дионисий Дивный. Православная Энциклопедия. Т. 15. Москва, 2001.
- Търновски писмена 2013*: Алманах за Търновската книжовна школа № 5. В. Търново, 2013.
- Харалампиев 1990*: Харалампиев, И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. В. Търново, 1990.
- Христова, Загребин, Енин, Шварц 2009*: Христова, Б., В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц. Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке. Санкт-Петербург. София, 2009.
- Черторицкая 1989*: Черторицкая, Т. В. Маргарит. СККДР. Вторая половина XIV–XVI в. Ч. 2. Л–Я. 1989, Ленинград, 100–102.
- Цейтлин 1986*: Цейтлин, Р. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. София, 1986.
- Цейтлин, Вечерка, Благова 1994*: Цейтлин Р., Р. Вечерка, Э. Благова. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Москва: Русский язык, 1994.
- Яковлев 1893*: Яковлев В. А. К литературной истории древнерусских сборников: Опыт исследования „Измарагда“. Одесса, 1893.
- Miklosich 1977*: Miklosich. F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862–1865. Scientia Verlag Aalen, 1977.